

ČLANCI I PRILOZI — ARTICLES AND CONTRIBUTIONS

Izvorni
naučni
rad

UDK 273.232:282 (497.13/.15) (091) »12/14«

Mladen Ančić

NEUSPJEH DUALISTIČKE ALTERNATIVE.

O RECEPCIJI BOSANSKE »HEREZE« U KOMUNALNIM DRUŠTVIMA ISTOČNOG JADRANA

U nestabilnim političkim prilikama druge četvrti XIV st., u vrijeme kada je ugarsko-hrvatski kralj Karlo Robert postupno širio mrežu svoje vlasti, lomeći moć i otpor feudalnih oligarha, vojni pohodi, podsjedanje utvrda i razaranja su postali dio svakodnevnice na relativno širokom prostoru srednjodalmatinskog zaleđa. U sukobima, kojih je konce uglavnom vukla kraljevska vlast, oligarsi su neprestano sklapali i razvrgavali saveze, a vojni odredi su krstarili područjem od Neretve do Like, rušeći i razarajući sve što nije bilo u neposrednom domenu njihova gospodara i njegovih trenutačnih saveznika. Jedan takav odred bosanskog bana Stjepana II, inače aktivnog sudionika u ovim zbivanjima, pojavio se u zaleđu srednjodalmatinskih komuna u ljeto 1338. Prošavši pored Šibenika, Bosanci su se sredinom augusta pojavili u blizini Trogira, s namjerom da podsjednu Klis, utvrdu kojn su tada držali Šubići. Općinske vlasti Trogira, u strahu od mogućeg pljačkanja stanovništva i uništavanja dobara na gradskom području, spremale su se da Bosancima upute poslanstvo s darovima, da bi ih na taj način udobrovoljili i preduprijedili even-

tualne pljačkaške izgrede. Glasine o zamišljenom poslanstvu doprle su i do trogirskog biskupa, no on ih je počeo tumačiti u posve novom svjetlu.

Sazvavši, naime, svoj kaptol 15. augusta, biskup je tu izložio kako su neki »heretici« iz Bosne došli da podsjednu klišku utvrdu, i kako se vjeruje da bi mogli nanijeti šteta Trogiranima i trogirskom distriktu«, te da je on doznao kako će trogirski knez i njegovi vijećnici morati uputiti ambasadore i darove tim »hereticima«. Upravo stoga što se radi o »hereticima«, biskup je »svima i pojedinih prisutnima u kaptolu i drugim klericima rečenog grada i dioceze trogirske« zabranio, pod prijetnjom kazne izopćenja, da s njima pod bilo kakvom izlikom stupe u kontakt na bilo kakav način. No, biskup se nije zaustavio samo na tome da crkvenim licima zabrani stupanje u dodir s »hereticima«, pa je u istom kaptolu naredio »svim i pojedinih svećenicima rečenog grada Trogira i njegova distrikta« da po svojim crkvama razglase i svojim vjernicima zabrane, također pod prijetnjom kazne izopćenja, svako kontaktiranje s »hereticima Bošnjacima«. Naznačivši da će se protiv onih koji postupe protivno njegovoj uredbi postupati kao s »hereticima i pomagačima heretika«, biskup je, preko opata gradskog samostana sv. Ivana Kristitelja, upozorio i gradskog kneza da se on i njegovi vijećnici moraju pokaravati njegovoj odluci. Ustrajavajući na prvobitnoj nakanu da Bosancima, ipak, pošalje ambasadore i darove, knez je pokušao kod biskupa, a preko njegova nećaka, ishoditi povlačenje zabrane, nakog čega je biskup, 19. augusta, i zvanično odaslao svog arcidjaka da, doduše usmeno, upozori »kneza, vijeće, općinu, zajednicu i ljude rečenog grada Trogira« na striktno pridržavanje biskupske uredbe o zabrani kontaktiranja s »hereticima iz Bosne«. Štoviše, istoga je dana biskup poslao stanovitog klerika Vlatka da posebno upozori očigledno već izabranog poslanika, Gauzija Stojšinog, »kako ne mora ići k onim hereticima, koji su došli nanositi štete Klisu, niti njima od strane gospodina kneza i trogirske općine nositi kruh ili vino, ili što god drugo, odnosno darove«. Gauzije je, također, upozoren da s »hereticima« ne govori, a sve to opet, pod prijetnjom kazne izopćenja.

Unatoč tom zvaničnom upozorenju, izrečenom istog dana kada je bosanski odred na svom pohodu prešao i dijelom trogirskog teritorija, knez i vijećnici su ipak odaslali tročlano poslanstvo i darove Bosancima, nakon čega je, 22. augusta, biskup u ponovno sazvanom kaptolu proglasio izopćenima iz krila crkve kneza, članove Velikog vijeća i poslanike, njih trojicu, naredivši »kako kanoncima i svećenicima tako i braći dominikancima i redovnicima kao i svima ostalima u rečenom kaptolu prisutnima« da s izopćenima ne smiju sudjelovati u službi božijoj niti, pak, s njima na bilo koji drugi na-

čin, riječju ili djelom, kontaktirati. Na ovakav biskupov potez knez i vijećnici su odgovorili ulaganjem prosvjeda samom biskupu, kojem je 25. augusta u njegovoj palači pročitano i predano pismeni prosvjed, na temelju kojeg je i bilo moguće ovako detaljno rekonstruirati slijed događaja u ovoj neslavnoj aferi!)

*
*   *
*

No, kako detaljna rekonstrukcija tijeka zbivanja sama po sebi ne objašnjava baš mnogo toga, to se čini uputnim ocrtati na ovom mjestu neku vrst koordinatnog sustava, u kojem bi svaki potez koji su povlačili akteri ovih zbivanja dobio određenu vrijednost. Naime, na početku izlaganja je u najgrubljim crtama skiciran politički kontekst u koji treba smještati pohod Bosanaca na Klis i njihovu pojavu u blizini Trogira. Činjenica, pak, da se snažni bosanski odred pojavio u blizini nije osobito uzбудila Trogirane, sve do trenutka kada se otvorila mogućnost da općina, zbog biskupove intervencije, ne pošalje ambasadore i darove zapovjednicima tog odreda. Po tumačenju kneza i njegovih pristaša, a kasnije će se utvrditi da je to bila većina Trogirana, neodašiljanje ambasadora moglo je izazvati neprijateljstvo Bosanaca, što bi rezultiralo uništenjem privrednih potencijala na gradskom području.²⁾ Na sličan način se u Trogiru razmišljalo i pedesetak godina kasnije, 1387, kada je, u drugačijim okolnostima, odluka općinskih vlasti da na neke zahtjeve Bosanaca odgovori pismom, a ne preko ambasadora, poslužila kao povod izbijanju građanskog rata. Tada se, također, tvrdilo da će odbijanje da se Bosancima pošalje ambasador izazvati ove na uništavanje gradskog distrikta, bez obzira na samu sadržinu odgovora.³⁾ Već iz ova dva slučaja jasno proizlazi da je upućivanje poslanstva i darova bilo mnogo više od puke formalnosti, te da se nedvojbeno moglo očekivati negativnu reakciju u slučaju da gradska općina, a posve vjerovatno i feudalni gospodar u zaleđu, ne iskažu »debitam reverenciam« (dužno poštovanje) stranoj vojsci i njenim zapovjednicima na ovaj

---

¹⁾ Dokumentat o kojem je riječ je već odavno ukratko prepričao I. Lucić, Povijesna svjedočanstva o Trogiru (I. Lucius, Memorie storiche di Tragurio ora detto Traù), pr. J. Stipišić, ČS, Split 1979, 536. Njegov prijepis cijelog dokumenta »Ex fragmentis Registri« dio je opsežne Lucićeve ostavštine, koju su, inače, za potrebe Arhiva JAZU svojedobno u Splitu prepisali don Mate Hailo i dr. Marin Bego, pod nadzorom M. Barade. Za ovu prigodu koristio sam upravo taj prijepis iz Arhiva JAZU, zaveden pod signaturom *Lucius* XX-12/IV, fol. 47-58.

²⁾ Arhiv JAZU, *Lucius* XX-12, fol. 55: »non e dubbium quod homines ipsius exercitus animati contra ipsum dominum comitem et ciuitatem Traguriensem uenirent usque ad portas ciuitatis Traguriensis non solum unum sed etiam uites et arbores oliuarum in quibus precipue est uita omnium tam laicorum quam clericorum et monasteriorum totaliter destrundo, et animalia predando et quod crudelissimum est homines et mulieres et paruulos captiuando«.

³⁾ Lucić, o. c. 742.

način. Dva slučajno odabrana primjera, u kojima su protagonisti bili Trogirani i Bosanci, mogla bi stvoriti pogrešan dojam da se radi o specifičnoj pojavi, vezanoj za odnos Bosanaca i primorskih općina. No, dalmatinski su gradovi takav tip odnosa podržavali sa svim feudalcima u zaleđu, tako da je još I. Lucić u XVII st. pisao da su banovi i podbanovi »pod raznim izlikama običavali tražiti darove i podavanja od primorskih gradova«, odnosno da su gradovi »u skladu s hrvatskim običajima... poklone... obavezno morali davati ne samo u znak poštovanja, već i kao porez u razna doba godine«.4) Kako je, pak, feudalac mogao reagirati ukoliko mu se, po njegovu sudu, nije iskazalo dužno poštovanje, dobro ilustrira primjer trebinjskog i konavoskog župana, Nenada Strakinjića, koji je u februaru 1348. udavao sestru i tom prigodom tražio od dubrovačkih vlasti da mu se, kakvim poklonom, iskaže »uljudnost«. Dubrovačko je Vijeće umoljenih prepustilo odluku o visini svote za poklon knezu, s tim da je kao najviši iznos određeno 40 perpera. No, izgleda da vojvoda Nenad nije bio zadovoljan poklonom koji je odredio knez, pa se u istom vijeću, pet dana nakon određivanja gornje granice vrijednosti poklona, raspravljalo o štetama i pljačkama koje su »ovih dana« na dubrovačkom području počinili vojvodini ljudi.5) Bez namjere da se detaljnije analizira porijeklo i značenje ovog vida društvenog komuniciranja, za ovu će priliku biti dostatno naglasiti da je u onodobnom sustavu vrijednosti slanje poslanika i darova zapovjednicima bosanske vojske doista bilo od životne važnosti za Trogirane.

Ukoliko se, pak, epizoda pokuša smjestiti u duhovni kontekst prve polovice XIV st., onda i potezi trogirskog biskupa počinju dobijati određeni smisao, pa valja upozoriti na temeljne odrednice koje definiraju taj duhovni kontekst, bar na razini normativnog. Iz kuta religijskih predodžbi srednjovjekovne dalmatinske komune svijet je izgledao podijeljen na »pravovjerne« pripadnike katoličke zajednice, »poluvjerce« (šizmatike) koji su otpali od »prave vjere«, ali su još uvijek uživali djelimičnu milost božiju, budući da su bili kršteni, makar i od strane pravoslavnog svećenika, te na one koji su živjeli u zabludi, ispovijedajući vjerovanje koje je bilo u suprotnosti s kanonima obje velike i priznate crkve, i stoga označene kao »heretike«. Opći okvir ovakvih »ideologijskih« nazora prenosio se i u normiranje svakodnevnog života, pa stoga gradski statuti odlučno isključuju »heretike« iz života zajednice, predviđajući ponegdje čak i

4) Isto, 552. Malo dalje će Lucić eksplicirati i drugu misao, po kojoj je općina, da bi pokazala koliko cijeni pisma nekog velikaša, odlučila da mu uputi »poslanike radi opravdanja«. Kako se ovakvi običaji nisu ograničavali samo na hrvatske feodalce, ili, pak, uopće feodalce u zaleđu istočnojadranske obale, to bi za ovu prigodu bilo dovoljno izričaj »hrvatski običaj« samo zamijeniti širom odrednicom »suvremeni običaj«.

5) Odnosne zaključke vidi u Monumenta Ragusina, Libri Reformati-onum II, JAZU, Zagrabiae 1882, 12—13.

njihovo fizičko eliminiranje.⁶⁾ No, cijela stvar stoji ovako jednostavno samo na prvi pogled, budući da se u dubljoj analizi svakodnevnog života pokazuje neusporedivo složenijim od onoga što su predviđale norme inspirirane aktualnom »ideologijom«, što na stanoviti način potvrđuje već i sama činjenica da su trogirski knez i njegovi vijećnici uložili prosvjed biskupu, mada se njegov potez posve uklapao u izložene okvire. Suština tog prosvjeda svodi se na tvrdnju da je biskup izopćio nosioce općinske vlasti »ne potaknut žarom dobrote, niti imajući na umu dobrobit duša«, što bi se očigledno moglo smatrati dostatnim opravdanjem za poduzete mjere, »već više potaknut mržnjom, da bi stvorio skandal u gradu, i iz namjere da izazove gospodina kneza i trogirsku općinu da učine nešto nedolično protiv njega«. Motivi, pak, biskupovi za takve postupke ležali su, po viđenju općinskih vlasti, u činjenici da je protiv njega već bio pokrenut spor zbog mnogih prekršaja, za koje je papinskim pismom bilo urečeno i ročište, te bi svaka nepromišljenost i nasilnost općinskih vlasti, izazvanih odlukom o izopćenju, stvarala posve novu sliku odnosa crkvene i laičke vlasti u gradu.⁷⁾ Svoje tvrdnje knez i vijećnici u opsežnom tekstu potkrepljuju mnoštvom argumenata, koji nenadano otvaraju mogućnost sagledavanja odnosa prema »hereticima«, dakako samo onim bosanskim, u novom kontekstu, van normi nametnutih »ideologijom«, čime zapravo zalazimo u područje povijesti dubokih misaonih struktura.

*
*   *
*

Odnos prema »hereticima«, točnije pripadnicima i vjernicima »crkve bosanske«, institucionalizirane vjerske sljedbe koja je pokazivala jasan otklon u odnosu na obje velike kršćanske crkve,⁸⁾ nije baš osobito interesirao historičare ovog područja. Ukoliko su se po-

⁶⁾ Statuta et leges civitatis Spalati, ed. J. C. Hanel, JAZU, Zagrabiae 1878, 7—8; Statutum et reformationes civitatis Tragurii, ed. I. Strohal, JAZU, Zagrabiae 1915, 7—8.

⁷⁾ Arhiv JAZU, *Lucius* XX-12/IV, fol. 53—4: »ipse syndicus... protestatur et dicit quod predicta capitula, precepta et monitiones, denuntiationes et declarationes per uos super predictis facta et factas... facistis non zelo karitatis nec habendo respectum ad proficium animarum sed potius odio et ad inducendum scandalum in ciuitate Traguriensi, et causa prouocandi dominum comitem et uniuersitatem Traguriensem ad faciendum ali-quod illicitum contra uos in preiudicium uestrum domini comitis, comunis et vniuersitatis Traguriensis, ut possetis super inde aliquo colore quesito opponere contra ipsum dominum comitem, comune et homines Tragurienses, qui uos accusauerunt de multis delictis et criminibus per uos commissis, pro qua accusatione in festo sancte Marie Magdalene, ex uigore litterarum citationis papalium, citatus fuistis«.

⁸⁾ D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962; F. Šanjek, *Bosansko humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975.

duhvatali pisanja o »crkvi bosanskoj«, onda je njihov napor prvenstveno bio usmjeren na to da se definira položaj te institucije u odnosu na velike crkve i druge »heretičke« pokrete. Znatniji iskorak u odnosu na bogatu historiografsku produkciju o tom pitanju predstavlja tek najnoviji rad S. Ćirkovića, koji »crkvu bosansku« situira u suvremeno bosansko društvo,⁹⁾ otvarajući time novo polje istraživanja, na kojem će u budućnosti zasigurno biti još novih rezultata. No, što se tiče cjelovita odnosa prema spoljnom svijetu, stvari u historiografiji još nisu daleko odmakle, dok se za dalmatinska gradska središta kao polazna točka i rezultat historiografije može uzeti formulacija J. Šidaka da »hereza« tu »nije za sobom ostavila vidljivijih tragova«,¹⁰⁾ te, stoga, valja odmah na početku upozoriti na određene probleme koji mogu izazvati dosta nesporazuma.

Naime, raspravljajući o učenju koje su propovijedali sljedbenici »crkve bosanske«, historičari se baš nisu mogli mnogo osloniti na domaće izvore, te su znanja crpljena najvećim dijelom iz izvora katoličke provenijencije, i to osobitog značaja. Radi se tu, ponajprije, o spisima koje bi se najlakše moglo označiti kao »inkvizitorske prinučnike i pomagala«, nastale kao rezultat djelovanja inkvizitora, bilo posebno delegiranih, bilo onih koji su kao redovnici stalno obitavali na području na kojem se osjećao utjecaj »crkve bosanske«.¹¹⁾ Predmet njihova interesa su, dakako, dogmatska pitanja, prije svega ono što je predstavljalo otklon u odnosu na sustav dogmi katoličkog kršćanstva. Pretpostaviti danas da je takva inkvizitorska literatura održavala stavove spoljnog svijeta, bar onog katoličkog, prema bosanskoj »herezi« odnosno njenim sljedbenicima, bilo bi ravno pretpostavci da bilo koja usko specijalizirana i stručna literatura o određenom problemu održava opće stanovište zajednice, u čijem je krilu nastala, o predmetu kojim se bavi. Dakako, opće je stanovište nezamislivo bez onoga što donosi specijalizirana stručna literatura, ali se odnos između ta dva segmenta mišljenja jedne zajednice nikako ne može izražavati znakom jednakosti.

Na svu sreću, u ovom konkretnom slučaju u stanju smo da relativno pouzdano pratimo način na koji je specijalizirano stručno mišljenje utjecalo na formiranje općeg stanovišta, budući da raspolazemo dostatnim izvornim materijalom. Naime, nakon što se na istočnojadranskoj obali potkraj XII st. pojavilo »heretičko« jezgro iz kojeg će, tijekom vremena, duboko u zaleđu, izrasti »crkva bosanska«, na samom kraju istog stoljeća počela je funkcionirati inkvizitorska služba, usmjeravana prema »heretičkom« području, uglav-

⁹⁾ S. Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, u *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, ur. E. Redžić, ANUBiH, Sarajevo 1987.

¹⁰⁾ J. Šidak, *Studije o »crkvi bosanskoj« i bogomilstvu*, Zagreb 1975, 281.

¹¹⁾ O tim izvorima opsežnu studiju je dao D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad JAZU 270/1949.

nom preko Splita, prvo kroz djelatnost splitskog nadbiskupa Bernarda, a potom, na početku XIII st., i kroz službu papinskih legata Ivana de Casamaris i nešto kasnije Akoncija. Rezultat njihova djelovanja su izvještaji papinskoj stolici i jedno djelo o »hereticima«¹²⁾ što je poslužilo kao temelj formiranja stava na papinskoj kuriji. Taj će stav biti precizno formuliran u nizu papinskih bula, koje »crkvu bosansku« i njene sljedbenike svrstavaju u red »heretika« i nalažu isključivanje i proganjanje onih koji su pristajali uz »heretičku« zabudu, s krajnjom svrhom privođenje »pravoj vjeri«¹³⁾ Ovako se formulirani stav papinske kurije sada nameće kao obvezujuća norma onima koji priznaju jedinstvo i jednoobraznost katoličanstva. No, od vremena misije Ivana de Casamaris, na formiranje općeg stava će utjecati izravno i svaki novi inkvizitorski pothvat, budući da će inkvizitori sa sobom donositi nataloženo iskustvo svojih predšasnika, sačuvano u njihovim djelima, koja se postupno šire u neposrednom susjedstvu »heretičkih« krajeva i čitaju i izvan uskog kruga inkvizitora.

Norme koje je propisivala papinska kurija i utjecaj protuheretičkih spisa dakako da su se najviše osjetili među svećenstvom, srazmjerno mjestu na hijerarhijskoj ljestvici crkve. No, već na toj razini se postavlja pitanje koliko su doista u svakodnevnom životu primjenjivane norme, odnosno u kojoj mjeri je prihvatanje papinskog stava bilo stvarno a koliko tek deklarativno. Pri tome valja voditi računa o određenim pojavama koje će bitno određivati poziciju katolika u saobraćanju s pristašama »heretičke« sljedbe, te dobrano potiskivati u drugi plan norme saobražene vladajućoj »ideologiji«. Naime, geoprivredni položaj primorskih gradova nametao je orijentaciju ka trgovini kao jednom od najpogodnijih oblika privređivanja, kojim se moglo nadomjestiti disproporcija između relativno malih područja pod izravnom kontrolom i nesrazmjerno narasle gradske populacije što ju je trebalo održavati na životu. Uglavnom bez vlastitih proizvoda koje bi mogli staviti u promet i s gradskim tržištem kojega je potrošačka moć otvarala slabu perspektivu prosperiteta, gradovi su od Šibenika do Kotora stajali u punoj ovisnosti o zaleđu. Činjenica, pak, da se s jedne strane u XIV st. bosanski banat teritorijalno širi, čime se otvara mogućnost ekspanzije »heretičke« crkve, dok s druge strane rast značenja proizvodnje plemenitih metala u Bosni još tješnje veže primorske gradove uz tu kolijevku »herez«, nametala je potrebu vrlo oprezne prim-

¹²⁾ M. Barada, Sidakov problem »bosanske crkve«, *Nastavni vjesnik* XLIX/1940-41; Kniewald, o.c.; Sanjek, o.c.

¹³⁾ Papinske bule objavio je A. Theiner u zbirka *Vetera monumenta historica Hungariorum sacram illustrantia* I-II, Romae 1859—62 i *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, I Romae 1863, II Zagrabiae 1875. Većina bula pretiskana je i pristupačnija u T. Smičiklas, *Diplomatički Zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* II-XVII, JAZU, Zagreb 1905—1981.

jene »ideologijskih« obrazaca saobraćanja, kako ih je propisivala vrhovna crkvena vlast i primjenjivala inkvizicija.¹⁴⁾ Doda li se tomu da upravo tijekom XIV st. Bosna postaje prvorazredni čimbenik u političkom životu istočnojadranskog prostora,¹⁵⁾ sa svim posljedicama koje ta nova uloga nosi, onda postaje jasno da su svećenstvo i satnovništvo dalmatinskih gradova dovedeni u klasično ambivalentnu poziciju i stavljeni u procijep dnevnih potreba i »ideologiziranih« normi ponašanja, oprečnih po zahtjevima koje su kao vrijednosni sustavi nametali.

*
*   *
*

Smještena u takvu sliku prilika, priča s početka ovog teksta poprima odlike paradigmatične situacije, u kojoj je, međutim, neočekivani potez biskupa bitno promijenio uhodani tijek događaja, prisilivši ujedno općinske vlasti da jasnije formuliraju svoje stanovište o »hereticima«, te da u argumentiranju takvog stava navedu niz činjenica koje mnogoštošta otkrivaju. Priznavajući prvenstveno, u podtekstu svog prosvjeda protiv izopćenja, da njihov postupak prema bosanskim »hereticima« predstavlja otklon od norme i samim tim nešto što nije dobro, knez i vijećnici, ipak, smatraju da su imali dovoljno dobrih razloga da postupe upravo onako kako su postupili, naglašavajući pri tom da su to radili »prijetvorno i prisiljeni«. ¹⁶⁾ Oправданje, pak, svojih postupaka izvode iz činjenice da »štogod je činjeno i što se činilo, jeste i bilo je (izazvano) vrlo velikim strahom od silne opasnosti i *većeg zla*, i to ne običnim ljudskim, već strahom koji s pravom zapada i najpostojanijeg čovjeka, da će od ljudi rečene vojske, koji su skoro na pragu grada Trogira, za ovu godinu biti upropaštena prehrana cijelog puka i klera, te da ne bi bili uništeni vinogradi i maslinova stabla, popaljena sela, a ljudi, žene i djeca odvedeni u ropstvo«. ¹⁷⁾ Strah od posljedica eventualnog suko-

¹⁴⁾ Šidak, o. c. 281, formulira utjecaj ovih čimbenika na ovakava način: »Neposredni dodir s bosanskim patarenima postao je dakle gotovo svakodnevna pojava i ekonomska nužda, koja se više nije dala izbjeći«.

¹⁵⁾ Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I, Napredak, Sarajevo 1942; S. Ćirković, Istorija srednjovjekovne bosanske države, SKZ, Beograd 1964.

¹⁶⁾ Arhiv JAZU, *Lucius* XX-12/IV, fol. 54: »id quod fecerunt dictus dominus comes, comune et homines Tragurienses... non fecerunt nec facient uoluntarie sed dolentes et inuiti«.

¹⁷⁾ *Isto*, fol. 57: »quicquid factum est et fieri contigerit factum est et fiet solummodo maximo metu instantis periculi, et maioris mali, et non uani hominis sed metu qui merito in homine constantissimo cadat, uidelicet ne uictus anni presentis totius populi et cleri dissipetur, et ne uinee et arbores oliuarum destruantur et uille conburantur, et ne homines et mulieres et paruuli ducantur in captura per homines dicti exercitus, qui sunt quasi in limine ciuitatis Traguriensis«.

ba s Bosancima, koji bi po općem mišljenju bio neizbježan da nisu otposlani i darovi, nije se ograničio samo na kneza i njegove vijećnike, odnosno ni samo na Trogirane. Kada je u svečano okupljenom kaptolu proglasio izopćenje kneza i njegovih drugova, biskup je naišao na otpor čak i među kanonicima i svećenicima, pa su oni »smaknutih kapa i uz veliku pomnijivost, uputili Vama (se. biskupu) mnoge molbe u rečenom kaptolu, da od rečene donuncijacije odnosno odluke, uredbe ili presude odustanete, govoreći kako je ono što ste učinili protiv pravde i usmjerenom protiv mira kako klerika i ostalih crkvenih ljudi, tako i laika, i kako lako može prouzročiti sukob i šizmu između klera i laika«.18) Dokazujući da slanje darova i ambasadora bosanskoj vojsci (»hereticima«) predstavlja opću pojavu, po kojoj trogirski knez i njegovi vijećnici nisu nikakav izuzetak, isti su predstavnici klera podsjetili biskupa »kako su također gospoda knezovi i stanovnici Splita i Šibenika, zbog svog održanja, uputili (ambasadore) zapovjednicima rečene vojske, te da gospodin splitski nadbiskup i šibenski biskup nisu protiv tih knezova i vijećnika ništa poduzeli, budući da su znali da što su knezovi i općine poduzeli nisu radili od dobre volje već natjerani«.18a)

No, okim trogirskog klera, koji je, tijekom sjednice kaptola na kojoj je izrečena kazna izopćenja, jasno stavio do znanja da su »održanje života« i mir u gradu mnogo važniji od poštivanja krutih i »ideologiziranih« normi, i predstavnici su vrhova crkvene hijerarhije počesto znali zabaciti ono što su s propovjedaonice morali propagirati. Pri tom ih, izgleda, većina njihova stada nije ni krivila, budući da su se ravnali po općevažećim, ali ne i propisanim normama. Stoga je razumljivo što u formulaciji kako je »čak i gospodin nadbiskup, Vaš (sc. trogirskog biskupa) metropoliteta, poslao kapetanima rečene vojske ponude, ne od dobre volje već iz straha od neposredne opasnosti, da ne bi od rečene vojske štetu pretrpjeli ljudi i stvari«,19) ne nalazimo ni traga osudi, ili pak prigovora nadbiskupu, već samo opravda-

18) *Isto*, fol. 52: »canonici et presbiteri et alii religiosi multas supplicationes uobis in dicto capitulo fecerunt cum magna instantia, depositis caputeis quod a dicta denunciatione seu declaratione, precepto et amonitione seu processu desistere deberetis, dicentes quod id quod uos facistis est contra equitatem tam clericorum et religiosorum, quam secularium, et quod posset de facili inducere inter clericos et laicos scandalum et scizma«.

18a) *Isto*, fol. 52: »quod etiam domini comites, comunia et homines Spalatenses et Sybenicenses ad suam conseruationem mittunt ad capitaneum dicti exercitus, et tamen dominus archiepiscopus Spalatensis et episcopus Sybenicensis contra ipsos comites et consiliarios non procedunt, cum sciant quod id quod ipsi comites of comunia fecerunt, faciunt non uoluntarie sed coacti«.

19) *Isto*, fol. 52—3: »quod plus est etiam dominus archiepiscopus, ueter metropolitatus, misit capitaneo dicti exercitus exenia non uoluntarie sed metu instantis periculi, ne damnificaretur per dictum exercitum in personis et rebus«.

nje ovakva njegova poteza. Stoviše, ni svome biskupu Trogirani nisu zamjerali što je »*ljude rečenog gospodina bana Stjepana*« drugom prigodom ljubazno primio, no, zato su upravo iz činjenice da je on svoje držanje prema njima promijenio izvukli zaključak da se s njegove strane radi o prijevari i spletki.²⁰⁾

Nakon svega što je izloženo o ovoj aferi, posatje posve jasno da je trogirski biskup optužbom za pomaganje »heretika« doista »lovio u mutnom«²¹⁾ te da je njegov postupak izlazio iz okvira uobičajenih, ako već ne i ozakonjenih, normi ponašanja. Ostaje, međutim, da se vidi u kojoj mjeri je njegov poziv za održanje »čistoće vjere« naišao na pozitivan odziv, odnosno da li je i u kolikoj mjeri među njegovim suvremenicima neprijeporni teorijski animozitet spram protagonista »heretičke« sljedbe utjecao na praktične poteze u svakodnevnom životu. Prije no što pokušamo naći odgovor na to pitanje, valja, međutim, staviti jednu ogradu, vezanu uz prirodu izvora iz kojih se danas opću saznanja o ovim događajima. Naime, sačuvana dokumentacija o ovom slučaju, kao i uopće za ovo vrijeme, pokriva tek neznatni dio pučanstva onodobnog Trogira, zapravo samo onaj dio koji je u dosta velikoj mjeri participirao u upravi komune. Stav, pak, ostataka gradskog puka ostaje gotovo posve nepoznat i može se tek pretpostaviti da je bio formiran ponajviše pod utjecajem jedinog onodobnog medija masovnog komuniciranja, onkvene propovjedaonice. Stoga je vrlo bitno naglasiti ono nesuglasje što ga je izrazio trogirski kler okupljen u kaptolu, stavljajući biskupu jasno do znanja da ne odobrava njegov potez i da na problem komuniciranja s »hereticima«, bar u ovakvim izvanrednim prigodama, gleda slično općinskim vlastima. Preciznost, pak, izričaja i jasnoća u formuliranju pojedinačnih iskaza, koje se nedvojbeno osjete u čitavom dokumentu, omogućuju da se nijansira stanovita polarizacija u stavovima čak i kod klera, kako je on bio reprezentiran u kaptolu. Ta se polarizacija očituje u činjenicama da su biskupu upozorenje uputili »kanonici i svećenici i drugi vjernici«, dočim je neposredno prije toga biskup naredio »kako kanonicima i svećenicima tako i braći dominikancima i redovnicima, te svima ostalima prisutnima u kaptolu« da njegovu uredbu moraju poštivati.²²⁾ Izostavljanje redovnika, dominikanaca i

²⁰⁾ *Isto*, fol. 56: »Exponit etiam dictus syndicus... quod ex parte uestra predictis preceptis... uestratur fraus et dolus, reprobando nunc in dictis preceptis... uestris homines dicti domini Stephani bani quos alias amicabiliter accepistis«.

²¹⁾ Cijelu aferu predstavlja u suvremenom trogirskom kontekstu Lucić, o. c. 529—545.

²²⁾ Prvu formulaciju vidi ovdje u bilj. 18, dok biskupove riječi glase: »precipiendo in dicto capitulo tam canonicis et presbiteris, quam fratribus predicatoribus et monacis et omnibus aliis in dicto capitulo existentibus« (Arhiv JAZU, *Lucius* XX-12/IV, fol. 52).

benediktinaca, kod navođenja onih koji su upozoravali biskupa na pre nagljeuost njegove odluke, dobija još više na značenju uzme li se u obzir da je upravo opat benediktinskog samostana sv. Ivana zvanično, u biskupovo ime, upozoravao kneza i vijećnike da ne šalju poslanstvo Bosancima. Vjerojatno u stvarnosti ne tako odsječena, ovakva podjela klera je bar očekivana i u skladu s društvenim ulogama koje su imali svjetovni svećenici i redovnici, pa je stoga realno pretpostaviti da se i među pučanstvom potencijalni animozitet spram bosanskih »heretika« pretvarao u spremnost na akciju ponajviše u onom segmentu koji je svoje religijske potrebe ostvarivao komuniciranjem s pripadnicima redovničkih zajednica.

Vratimo li se, međutim, onome što nam kao nedvojbeno zasvjedočuju izvori, vidjet će se da je sukob s biskupom eskalirao i vukao se još godinama. Iza kneza, a protiv biskupa, svrstao se gotovo cijeli plemićki Trogir, pa se tako u jednom prizivu na papinsku stolicu 1339. navode čak 44 imena trogirskih plemića koji »predstavljaju cijelo tijelo grada«, jedinstveno u zahtjevu da se biskup svrgne s položaja.²³⁾ S druge strane i biskup je istrajao u svojim optužbama da su njegovi protivnici »naklonjeni krivovjercima«, što je ponovio i njegov zastupnik na završnom ročištu, pred kardinalom Galairanom, delegiranim papinskim sucem. Argument je sada već bio toliko klimav da ga ni kardinal nije usvojio, te je 21. 4. 1341. donio presudu kojom izopćuje samog biskupa, nakon čega je trogirski biskupija vođena kao »vakantna« sve do Lampridijeve smrti 22. 2. 1349.²⁴⁾

*
*   *
*

Ostavljajući po strani ovaj dalji tijek događaja, koji samo potvrđuje ono što je uočeno na početku, čini se da suštinu nazora čovjeka XIV st. najbolje održava način na koji se u ovom opširnom dokumentu formuliraju određeni stavovi. Naime, općinske vlasti dosljedno za Bosance rabe izraze »vojska gospodina bana Stjepana«, »zapovjednici vojske«, »ljudi vojske« i sl., pri čemu postaje očigledno da se referenca na vjersku pripadnost namjerno izbjegava. U istom se, međutim, dokumentu reproduciraju u upravnom govoru i riječi biskupa Lampridija, no ovdje se o Bosancima govori isključivo kao o »hereticima Bošnjanima«, »hereticima iz Bosne« i sl. Treba, ipak, primijetiti da trogirski vlasti nisu ni pokušale osporiti tvrdnju da su Bosanci doista »heretici«, pa su, štoviše, na jednom mjestu izrijeком to i priznali, s formulacijom u kojoj je opet izbjegnuto da ih oni sami tako nazovu, jer tu »vojsku, odnosno njene ljude,

---

²³⁾ Lucić, o.c. 537—8.

²⁴⁾ Isto, 543—5.

Vi (sc. biskup) zovete hereticima²⁵⁾ Po svemu bi se moglo zaključiti da je problem općenja s bosanskim »hereticima« rješavan na vrlo jednostavan način, time što se na njih, javno i zvanično u sličnim prigodama, gledalo kao na »vojsku«, »osvajanje«, »trgovce« i sl., pri čemu valja samo naznačiti kako se napisanoj riječi očigledno pridavala važnost i značenje koji su do naših dana u mnogome izgubljeni. Samo smještanjem u takav kontekst, moguće je objasniti činjenicu da se u relativnom mnoštvu izvora, osobito iz XIV st., tek u malom broju slučajeva i, uglavnom, u određenim i predvidljivim situacijama, na Bosance poziva kao na »heretike«, čime se onda razrješava i proturiječnost iskazana u stavovima da se saobraćanje s »hereticima nije dalo izbjeći«, a da pri tom njihova pojava nije »ostavila vidljiva traga u izvorima«.

Način razmišljanja, koji smo bili u stanju rekonstruirati na temelju ovog opširnog dokumenta o samo jednom slučaju, potvrđuje se, međutim, na različitim točkama kako sinkrone, tako i dijakrone osi, u vrlo širokom rasponu. Od brojnih primjera koji ovako zadane okvire mišljenja postuliraju kao »povijesnu pojavu duga trajanja«, vrijedi se ovdje osvrnuti na nekoliko trenutaka u povijesti Splita i Dubrovnika, najvećih crkvenih središta u neposrednom susjedstvu »heretičkog« prostora i, ujedno, gospodarskih i političkih centara u natješnjoj vezi s tim istim prostorom. Već spominjani okviri gospodarskog života dalmatinskih gradova uvjetovali su, osobito od druge polovice XIII st., uspostavljanje guste mreže privrednih veza Splita i Dubrovnika sa širokim prostorom zaleđa, pri čemu ni Bosna nije mogla biti zaobiđena samo zbog postojanja »hereze«²⁶⁾ Pristaše »heretičke« sljedbe neometano su dolazili u primorske centre, dalmatinski trgovci su još lakše i češće zalazili na »heretičko« područje, no, po svemu sudeći, sve je teklo svojim tijekom, a da nitko, ili bar skoro nitko, nije našao za shodno da zvanično trgovce iz zaleđa optuži za »herezu«, a stanovnike komuna za pomaganje »heretika«. Pa, ipak, kao i u slučaju trogirskog biskupa 1339, trebalo je samo dovoljno dugo čekati da se netko nađe u situaciji da mu »ideolojska« objeda ostane kao posljednje oružje u bezizglednoj poziciji.

²⁵⁾ Arhiv JAZU, *Lucius* XX-12/IV, fol. 54: »homines cuius exercitus hereticos appellatis«.

²⁶⁾ O privrednim vezama Bosne i Dubrovnika napisano je dosta toga, s tim da najnoviji zaokružen pogled, s bogatom literaturom, daje D. Kovačević — Kojić, *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države, u Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Privredne veze sa srednjodalmatinskim gradovima mnogo su slabije poznate, te se za XIV st. moramo ograničiti na ono što uopćeno, ali na temelju notarijata, piše T. Raukar, Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću, Historijski zbornik XXXIII-XXXIV/1980—81. Za XV st. literatura je nešto bogatija i uključuje L. Thalloczy, Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca, Zagreb 1916; M. Šunjić, Prilozi za istoriju bosansko-venecijanskih odnosa, *HZ* XIV/1961; T. Raukar, Komunalna društva u Dalmaciji u XV i u I. polovini XVI st., *HZ* XXXV/1982, te, dakako, već navedeno djelo D. Kovačević—Kojić.*

I doista, takva se osoba našla, ali na posve neočekivanu mjestu, u krugu bosanske vladarske obitelji. Naime, sukobivši se o bansku čast s bratom Tvrtkom, Vuk Kotromanić je, nakon početnih uspjeha 1366, početkom iduće godine bio prisiljen da se povuče u Dubrovnik, da bi mu se poslije toga za neko vrijeme izgubio trag.²⁷⁾ No, Vuk nije ostao neaktivan, pa je 1369, izgubivši valjda svaku drugu nadu, pisao samom papi, objeđujući izgleda u vezi s »herezom« sve i svatoga. Na spisku su se, čini se, našli i stanovnici dalmatinskih komuna, čak i Dubrovčani kod kojih se svojedobno sklonio pred bratom, optuženi da u svoje kuće primaju »heretike«, odlaze k njima i tamo trguju, a sve to unatoč bjelodanom saznanju da se radi o »hereticima«, koji to, sa svoje strane, koriste da bi »rasipali kužno sjeme« svog učenja.²⁸⁾ Iako nije lagao, već možda samo preuveličao cijelu pojavu, Vuk iz ove akcije nije izvukao velikih rezultata, ali je zato papa Urban V iskoristio prigodu da nadbiskupe splitskog i dubrovačkog podsjeti kako je »zabranjeno da katolici i vjernici poduzimaju poslovanje i trgovanje s hereticima«, te im naložio da, uz prijetnju ekskomunikacijom za one koji to ne budu poštivali, zavedu pravu ekonomsku blokadu »heretičke« Bosne, ne bi li time dozvali pameti i tamošnje katolike, koji s »hereticima« mirno žive, te ih čak brane i štite. No, vrući je papinski poziv na »križarski ekonomski rat«, kako bi se plan vrhovnog poglavara katoličanstva moglo okrstiti suvremenim jezikom, po prirodi stvari morao ostati bez ikakva odjeka, a trgovina i poslovanje s »heretičkom« Bosnom su baš nekako ovih godina dobili na zamahu i ušli u novu kvantitativnu fazu. Epizoda je u Rimu očigledno bila dobro zapamćena, tako da papinska vlast više nikada nije pokušala da ponovi nešto slično, a trgovina i poslovanje su, shodno prijekim potrebama komuna, nastavljeni bez obzira na sve što se u Bosni događalo na vjerskom planu.

Na sličan način su se stvari odvijale i u političkom životu gradova, kako će se to bjelodano pokazati na primjeru izbora lumskog kneza Petra za gradskog poglavara u Splitu.²⁹⁾ Iako notorni pristaša »hereze«, pri čemu ga kao takvog označava samo Toma Arcidakon, ali ne i zvanični dokumenti, u vrijeme kada se ova dobrano proširila po zaleđu istočnojadranske obale, Petar je bio u milosti kod tada mladog kralja i kasnijeg ugarsko-hrvatskog vladara, Bele IV, te su ga Splitsani »mirne duše« izabrali i za svog

²⁷⁾ O Vukovoj pobuni Poviest, 301—7; Ćirković, Istorija, 129—32.

²⁸⁾ Vukove denuncijacije na papinskoj kuriji ogledaju se u tri pisma Urbana V iz decembra 1369, objavljena kod Theiner, Vetera historica II 91, i Vetera monumenta Slavorum I 265. Pismo nadbiskupima splitskom i dubrovačkom, koje nas ovdje jedino i zanima, pretiskao je Smičiklas, Diplomatički Zbornik XIV/1916, 218—20, i još jednom u istom tomu, pod pogrešnim datumom 13. 12. 1370, na str. 298—9.

²⁹⁾ Ovaj prikaz izrađen je na temelju jedne isprave objavljene u Smičiklas, Diplomatički Zbornik III/1905, 259, 1. 8. 1226, i teksta u Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana, ed. F. Rački, JAZU, Zagrabiae 1892, 103—10.

kneza. No, u trenutku kada je trebao radi ceremonijala ustolićenja, biti uveden u katedralu, tom se »bogohuljenju« usprotivio gradski kler. Laici to nisu smatrali baš nekom jakim preprekom, te su jednostavno, oduzevši kljućeve kustodu, nasilno uveli novoizabranog kneza u crkvu. Razloge otporu klera, pri ćemu se iz Tomina prićanja ne mođe utvrditi koliki dio svećenstva je uopće pružio otpor otkiva već sljedeći pasus našeg izvora. Naime, u tom je trenutku u Splitu boravio papinski inkvizitor Akoncije, koji je, skladno svojoj profesiji, pokušavao u gradu prisutni animozitet spram »heretika« pretoćiti u djelo, te kao revan progonitelj njih i njihovih »pomagaća« našao za shodno odmah izopćiti cijeli grad, u kojem tijekom gotovo cijele godine nakon toga, po Tomi, nije više bilo službe bođeje. No, da je religijskog žara ovakve vrsti i otpora »hereticima« u određenim trenucima svjetovnog života, ćak i među klerom, bilo mnogo manje nego što to po Tomi Arcidakonu izgleda, dokazuje postupak tadašnjeg splitskog nadbiskupa, Gunćela, koji je za ovih događaja boravio u Ugarskoj. Vrativši se, međutim, u svoj grad, nadbiskup je »ne baš osobito obazrivo, razriješio (grad) legatova izopćenja« i time stavio toćku na cijelu aferu. Petar je i nadalje ostao gradskim knezom, pomađući Splićane u nekim lokalnim sukobima, pa su ovi tek nakon njegove smrti, negdje prije 14. 4. 1227, izabrali novog gradskog poglavara.

Skoro puna dva stoljeća nakon Petrova izbora za kneza, na ćelu splitske komune, u posve drugaćijim okolnostima, našla se opet osoba problematićnih vjerskih stavova ,osoba koja je i sama u jednom trenutku priznavala svoju »heretićku« prošlost, pokušavajući od toga napraviti politićki kapital u trenucima kada su skoro sve druge mogućnosti za održavanje pozicija izgledale iscrpljene. Rijeć je, dakle, o velikom vojvodi bosanskom i kasnijem splitskom herćegu, Hrvoju Vukćiću Hrvatiniću, ćija je desetogodišnja vladavina u komuni na kraju bila okrštena »faraonskom«.³⁰⁾ No, ni nedvojbeno neprijateljsko raspoloženje dobrog dijela komune, ni Hrvojevo ekspaniranje vlastite »heretićke« prošlosti, nisu Splićanima dali povoda da javno pretresaju vjerska stanovišta svog gospodara, iz ćega bi se dalo zaključiti da Hrvojeva vlast nije izravno ugrođavala vitalne interese komune.

Na sličan naćin se kod izricanja optuđebi za »heretićnost« postupalo i u Dubrovniku, mada je tu dobrano drugaćiji polođaj grada, koji nikada tijekom srednjeg vijeka nije prihvaćao skrbništvo feudalaca iz zaleđa, ali je s druge strane neposredno granićio s bosanskim kraljevstvom, uvjetovao i ponešto drugaćije iskustvo u komuniciranju s »hereticima«. Samo u trenucima izravnog ugro-

---

³⁰⁾ Svoju »heretićku« prošlost spominje Hrvoje u pismu kraljici Barbari, što ga u prijevodu donosi F. Šišić, Vojvoda Hrvoje Vukćić Hrvatinić, MH, Zagreb 1902, 228—9. O Hrvojevoj vlasti u Splitu opširno G. Novak, Povijest Splita I, MH, Split 1957, 231—243, koji donosi dokument u kojem se govori o »faraonu«.

žavanja životnih interesa, tijekom pravih ratova u četvrtom desetljeću XV st. s vojvodom Radoslavom Pavlovićem, a u šestom s hercegom Stjepanom, Dubrovčani su se znali potužiti svome vladaru ili papi kako je njihov neprijatelj ujedno i »podli heretik i pataren, neprijatelj kršćanskog imena«³¹⁾ ne bi li ovakvim »ideologijskim usijavanjem« optužbi priskrbili neophodnu pomoć u sukobu sa susjedom. Inače su te iste »heretike« u svom gradu primali i častili, s njima obavljali poslove, a na bosanskom području odsjedali u njihovim »hižama«, koristili se njihovim utjecajem u političkom životu zemlje, te ih, u skladu s tim, darivali poklonima, ne praveći razlike između »pravovjernih« i »krivovjeraca«.³²⁾ Suštinu tog odnosa, koji odaje dojam krajnje trezvenosti i racionalnosti, najbolje se može uočiti u podrobnijoj analizi jasno izražene dinamike, što ju se, zahvaljujući relativno obilnoj dokumentaciji, može dosta precizno pratiti negdje od samog početka XV st.

Promjena u dubrovačkom stavu prema »hereticima«, do koje je tada došlo, očitovala se na dva plana, te je posve sigurno da nije puki slučaj što su u to doba na jednoj strani pokušava dokrajčiti nasilno odvođenje Bosanaca u »ropstvo«, dok se na drugoj počinje posve otvoreno kontaktirati s najvišim predstavnicima hijerarhije »heretičke« sljedbe. Nasilno odvođenje u »ropstvo« pogađalo je u dubrovačkom zaleđu upravo »heretike«, pa je još na kraju XIV st. bilo dovoljno dokazati porijeklo iz katoličke sredine da bi se uhvaćeni »serv« oslobodio nasilno nametnutih okova.³³⁾ No, u drugom desetljeću XV st. donose dubrovačke vlasti uredbe kojima je cilj bio prvo dokidanje trgovine robljem na veliko, a potom i nasilnog odvođenja u »ropstvo«. Iako se trgovini »servima« i ranije pokušavalo stati ukraj, i to u sklopu suvremenih nastojanja na širem prostoru istočnog Jadrana,³⁴⁾ dubrovačke odluke, zbog ranije navedenih okolnosti, zavrjeđuju osobitu pažnju, pri čemu se već iz njihovih definitivnih zvaničnih redakcija može štošta iščitati. Zamjetno je, prije svega, da se uredbe razlikuju po svečanoj preambuli, koja objašnjava opće razloge donošenja zakonskog članka. Za uredbu donesenu 1416, kojom se zabranjuje trgovina »servima« na veliko, nije bilo teško naći opravdanje u činjenici »što su se mnoga susjedna gospoda kod nas svakodnevno tužila i tuže protiv naših trgovaca koji obitavaju u Drijevimama i drugih Dubrovčana, zato što pro-

---

³¹⁾ Takvu objedu Radoslava Pavlovića vidi u L. Thalloczy — J. Gelcich, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887, 337, 30. 4. 1430. Za hercega Stjepana, pak, vidi M. Dinić, Iz dubrovačkog arhiva III, SANU, Beograd 1967, 207, nr. 61, 11. 9. 1452.

³²⁾ Sve dokumente dubrovačke provenijencije, u kojima je riječ o bosanskim »hereticima«, sakupio je i objavio Dinić, o.c.

³³⁾ Isto, 63, nr. 161, 14. 4. 1393.

³⁴⁾ U tom širem kontekstu pojavu razmatra N. Budak, Trgovina radnom snagom na istočnom Jadranu — razvoj i značaj, *HZ XXXVII/1984*.

daju i kupuju njihove podložnike«, a k tomu se moglo dodati »da je takva trgovina ružna, opaka i zla, te protivna čovječnosti«.35) No, takva opravdanja nisu mogla stajati i u uredbi iz 1418, koja, zapravo, predstavlja dopunu one prethodne i eksplicira da »nijedna osoba ne može odvesti ni u jedno mjesto bilo koju **glavu bilo kakva položaja**«, ukoliko ta »glava« sama ne da pristanak pred dubrovačkim knezom i trojicom njegovih sudaca, odnosno, da »bilo koja osoba (iz) Dubrovnika i van njega, kojegagod položaja bila, ne može odvesti bilo koju **glavu bilo kojeg položaja**«.36) Praktično značenje ovako formuliranog zakonskog članka najbolje će se uočiti ako imamo na umu da su suvremene mjere za dokidanje trgovine »servima«, bar u blizini najvećeg trga za prodaju »heretika« u Drijevi-
ma, bile u stanovitoj mjeri selektivne, budući da su se potpune zabrane odnosile samo na trgovinu kršćanima.37) Zna li se pri tomu da nakon ovog doba bar u Dubrovniku, nema više pravdanja »serviliteta« pripadnošću »heretičkoj/patarenskoj« sljedbi, postaje jasno da su uredbom iz 1418. dubrovačke vlasti uzele pod izravnu zaštitu, koliko je to u njihovoj moći bilo, upravo bosanske »heretike«. No, kako je ovaj potez dubrovačkih vlasti bio usmjeren ponajviše protiv aktivnosti Katalonaca i Sicilijanaca, inače gorljivih katolika, i to na području širem od gradskog distrikta, to su se u tekstu pojavile uvijene formulacije o »glavi bilo kakva položaja«, a u zvaničnoj redakciji dokumenta, kako je ona javno proglašena, nije se moglo o razlozima njena donošenja reći ništa drugo do da ona treba da dokine enormno odvođenje »u druge krajeve«.

I dok je tako uredba iz ovih razloga ostala s krnjom svečanom preambulom, korijen samog postupka treba, dobrim dijelom, tražiti u onom prijelomnom trenutku kada su, 1403, prvi »patareni« po službenoj diplomatskoj dužnosti došli u Dubrovnik. U tom prvom zvaničnom kontaktu na komunalnom području, kako ga prikazuju naši izvori,38) na obje se strane osjećala stanovita zbunjenost, koja bi trebala objasniti činjenicu da je dubrovački kancelar, pišući zapisnik sa sjednice vijeća na kojoj se raspravljalo o posjeti, našao za shodno pojasniti odrednicu »patareni« dodatkom »ili redovnici« bosanske sekte, da bi netko, valjda kod naknadnog pregleda zapisnika, to pojašnjenje o »redovnicima« prekrizio.39) Na drugoj strani, pak, »patareni« se nisu osjećali baš posve sigurno u gradskom okolišu, te je tako »djed crkve bosanske«, koji je bio među onima što su tom prigodom dopratili vojvodu Pavla Klešića, odlučio da se ne spusti u sami grad, već da ostane na Brgatu, kamo su mu

35) Dinić, o.c. 89, nr. 200, 27. 1. 1416.

36) Isto, 91, nr. 203, 28. 1. 1418.

37) Za primjer Korčule vidi Budak, o.c. 133.

38) Dinić, o.c. 221—3, nr. 1—4.

39) Zbog zanimljivosti mjesta reproducirat ću ga onako kako ga donosi Dinić, o.c. 221, nr. 1: »de honorando patarinos (seu regulantes, precrtano) sette Bosne«.

dubrovačke vlasti uputile poslanstvo na razgovor. Ni sedam mjeseci kasnije, kada su »patareni« dopratili do Dubrovnika ženu onog istog Pavla Klešića, te nesigurnosti nije nestalo, pa su ih vlasti trebale posebno pozvati da uđu unutar zidina. No, stvari su se nadalje razvijale u smjeru sve veće tolerancije i sigurnosti u međusobnim kontaktima, ali nam, prije osvrta na takav tijek razvitka, ostaje da vidimo što je to bilo razlogom da bosanski »heretici« uđu u zvanični život Dubrovnika.

Čini se da ključ za razumijevanje novonastale situacije treba tražiti u sinkronim i burnim događajima koji su potresali bosansko kraljevstvo,⁴⁰⁾ događajima tijekom kojih su Dubrovčani imali priliku da uoče neprijeporno veliku važnost »patarena«, odnosno cijele »crkve bosanske« u društvenom životu zemlje. U sukobima kralja Ostoje s vlastelom, koji su se razbuktali 1402. i 1403, zorno se iskazao moralni autoritet »crkve« kao društvene institucije, praktično otjelotvoren u činjenici da su »patareni« bili u stanju održati u svojoj hiži, usred zemlje, jednog od kraljevih protivnika, da bi ovaj pri tom čak i »jeo kraljev kruh«, a drugog od kraljevih protivnika u sigurnosti dopratiti do Dubrovnika, te mu čak, nešto kasnije, osigurati povrat posjeda i izmirenje s kraljem.⁴¹⁾ I sami u sukobu s kraljem Ostojom, Dubrovčani su, kako po svemu izgleda, upravo u ovim trenucima prevalili neku vrst psihološke barijere i zvanično se utekli pomoći i utjecaju »crkve bosanske«, vjerovatno računajući i na duži rok, budući da stanje u kraljevstvu, za koje su bili vezani pupčanom vrpcom, nije obećavalo smirivanje nestabilnih prilika u dogledno vrijeme, tim prije što je zemlja već bila razdrobljena na gotovo posve samostalne velikaške oblasti. Ovdje se, međutim, valja na trenutak zaustaviti i upozoriti na to: a) da su 1403. na dubrovačkoj strani ostvareni prvi zvanični kontakti s »crkvom bosanskom«, što nikako ne isključuje mogućnost da je nezvaničnih i nezabilježenih kontakata i usluga bilo i ranije; b) da su »patareni«, odnosno »crkva bosanska«, Dubrovčanima bili potrebni kako radi osiguranja njihova postojećeg položaja u zemlji, tako i zbog vrlo realne fizičke opasnosti za sam grad, protiv kojeg će kralj Ostoja doista vrlo brzo povesti otvoreni rat. Bilo kako bilo, prvi korak u naznačenom pravcu bio je zahtjev da kod sklapanja ugovora s kraljem, u maju 1404. i »patareni« preuzmu stanovite garancije za njegovo obdržavanje, na isti način na koji su već uobičajili garantirati odnose uspostavljene između vladara i vlastele.⁴²⁾

Od tog trenutka pa nadalje, Dubrovčani će, u ovisnosti o stanju u zemlji, u određenim prigodama uspješno koristiti usluge »pata-

⁴⁰⁾ Za burne događaje u Bosni na početku XV st. vidi Poviest, 381—411; Ćirković, o.c. 192—204.

⁴¹⁾ Ćirković, Bosanska crkva, 224—5.

⁴²⁾ Zahtjev Dubrovčana u Dinić, o.c. 182—3, nr. 4, 29. 5. 1404. O ulozi »crkve bosanske« u odnosima između vladara i feudalaca vidi Ćirković, o.c. 223—4.

rena«, što će se, dakako, istodobno odražavati i na odnos spram »heretika« u samom gradu. Pri tom treba naglasiti da su u infrastrukturalnom smislu, stvaranjem jakog osjećaja ugroženosti u gradu, na ove odnose utjecali već spominjani sukobi što ih je općina 30-ih i 50-ih godina XV. st. imala s Radoslavom Pavlovićem i hercegom Stjepanom.⁴³⁾ Isprepletenost svih ovih pojava i njihova međusobna uvjetovanost najbolje će se uočiti predstavimo li paralelno, u kronološkom slijedu, čvorišne točke ovog kompleksa odnosa, kako se one mogu postaviti na temelju izvora što ih je objelodanio Dinić i rezultata dosadašnje historiografije. (Sl. I).

Sve ovo, međutim, što se činilo na dubrovačkoj strani, prelazilo je mjeru »dobrog ukusa« srednjeg vijeka, čega su bili svjesni i sami Dubrovčani, kako se to moglo vidjeti već u načinu na koji je zvanično redigirana uredba o zabrani nasilnog odvođenja u »ropstvo«. Nedvojbeno je da bi optužba za »pomaganje heretika«, koju je 1339. trogirski biskup onako bezuspješno podigao protiv svoje općine, u slučaju Dubrovnika nakon 1403. na svakom crkvenom sudu bila dobijena bez većih teškoća, no, na svu sreću Dubrovčana, nitko se nije našao da takvu optužbu podigne. Pa, ipak, to još uvijek nije značilo da u Dubrovniku, u određenim trenucima, nije bilo straha od takve mogućnosti, kako se to jasno ogleda u naputku što ga je općina dala poslanicima koji su 1459. krenuli na papinsku kuriju u Rim.⁴⁴⁾ Osjetivši, naime, da se u Bosni, ili bar u onom njenu dijelu koji nije bio pod kontrolom hercega Stjepana Vukčića, sprema konačni obračun s »crkvom bosanskom«, do čega je doista i došlo u drugoj polovici te godine,⁴⁵⁾ Dubrovčani su se dosjetili da bi bilo vrlo zgodno imati papinsku bulu poput one koju su od bazelskog koncila dobili za trgovanje među »nevjernicima« na Istoku. Takvim bi se, naime, dokumentom, vrlo lako moglo opravdati gošćenje i poklone »patarenima«, njihovo prijateljstvo u samoj Bosni i vrlo razgranate veze s redovnicima i hijerarhijom »heretičke« sljedbe. Kao i Trogirani stodvadeset godina ranije, Dubrovčani će u podtekstu zahtjeva papi ocrtati »normu«, po kojoj bi njihova »kršćanska« dužnost bila da su u stalnom ratu s »hereticima, šizmaticima i nedalekim nevjernicima« koji ih okružuju sa svih strana, no, kako nisu dovoljno moćni da tu moralnu obavezu i ispune, to su se morali sa svojim susjedima nekako složiti. Štoviše, živeći u vrlo siromašnoj zemlji, prisiljeni su »živjeti od susjeda«, što je nemoguće ako se ti susjedi »ne časte darovima i drugim stvarima«, što je u krajnjoj konsekvenci vodilo već poznatom zaključku da su Dubrovčani, baš kao i Trogirani 1338, samo iz drugih razloga, bili »prisiljeni« činiti sve ono što su činili saobraćajući s »hereticima, šizmaticima i nevjernicima«.

⁴³⁾ O ovim ratovima Č. Truhelka, Konavoski rat, GZM XXIII/1917; P. Živković, Tvrtko II Tvrtković, Sarajevo 1981, 139—162; S. Čirković, Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba, SANU, Beograd 1964, 147—199.

Slika I: Kronologija zvaničnih odnosa Dubrovnika i »crkve bosanske«		DUBROVNIK	
GODINA	Odnosi BOSNA — DUBROVNIK	BOSNA	
1403.	otvoreni sukob s kraljem Ostojom	»patareni« vrlo uspješno posreduju u unutarnjim sukobima	prvi službeni dolazak »patarena« u grad; poklon »djedu«; »milost« podijeljena »patarenima« da se roba izveze bez carine
1404.	okončan sukob s kraljem	zahtjev Dubrovčana da »patareni« garantiraju ugovor s kraljem; korištenje pratnje »patarena« za sigurno napuštanje zemlje	»pataren« svjedok u sudskom sporu
1408.			obračun dužničkih odnosa s »patarenom«
1412.		prvi zabilježeni ugovori o »povozu« do »patarenskih hiža«	
1418.			donošenje uredbe o zabrani nasilnog odvođenja u »ropstvo«
1423.		Dmitar »starac« prenosi posjed u Konavlima na Dubrovčane, za što mu se isplaćuje 200 perpera na ime »izdavščine«	
1428.		»djed crkve bosanske« se računa među dubrovačke prijatelje u zemlji	
1430.	počeo konavoski rat s Radoslavom Pavlovićem	»patareni« prvi put, po sačuvanim izvorima, posreduju za Dubrovčane kod velikaša	
1432.			dariva se Radien »krstjanin«, poslanik Radoslava Pavlovića, s 30 dukata u platnu
1433.	okončan konavoski rat		
1451.	počeo rat s hercegom		
1454.	okončan rat s hercegom		
1455.			dozvoljava se »gostu« Radinu naseljavanje u gradu

Na ovom se mjestu valja samo podsjetiti posebnosti uvjeta u kojima su se ovakvim tijekom razvijali odnosi Dubrovčana s bosanskim »hereticima«, te postaviti pitanje nude li nam izvori mogućnost da nešto slično za razdoblje XV st. otkrijemo i u drugim dalmatinskim gradovima. Odgovor na to pitanje dobrim je dijelom negativan, pri čemu dostatno objašnjenje ne treba dugo tražiti. Split, Trogir i Šibenik, a da o Zadru i ne govorimo, bili su od »heretičke« Bosne, prije svega, teritorijalno odvojeni relativno širokim prostorom, dok su ti isti »heretici« bili neposredni susjedi Dubrovnika, što je na bitan način određivalo poziciju ovog posljednjeg. Štoviše, na prirodnom gravitacijskom području srednjodalmatinskih gradova »heretička« sljedba se tijekom XV st. povlači, i to u istočne dijelove Bosne, kamo su vodili prirodni komunikacijski pravci dubrovačke ekspanzije. Postupna prevaga katoličanstva u središnjim i zapadnim dijelovima Bosne odrazila se i u izvorima srednjodalmatinske provenijencije, pa se o životu katoličke zajednice u Bosni XV st. može mnogo toga doznati iz splitskih i trogirskih dokumenata.⁴⁶⁾ No, unatoč ovakvu stanju stvari, činjenica da je nakon 1420. Dalmacija, izuzev dubrovačkog područja, ušla u dobroano centralizirani državni sustav Venecije, mogla je i na planu odnosa prema »hereticima« donijeti svakojakih promjena, u ovisnosti o interesu centralne vlasti. Lijep primjer za to pružaju garancije što ih je mletački Senat dao već čuvenom »gostu« Radinu, otvarajući mu 1466. mogućnost da se, s 50—60 svojih sljedbenika, naseli bilo gdje na mletačkom teritoriju,⁴⁷⁾ što je očigledno uključivalo i dalmatinske gradove. Zahvaljujući takvoj situaciji i datim obećanjima, koja ipak nisu nikad realizirana, gradovi su, ovaj put i bukvalno bez želje i svog učešća, mogli biti dovedeni u položaj u kojem se našao i Dubrovnik, kada je 1455. istom »gostu« Radinu pružio slične, samo obimom nešto manje garancije, koje nisu uključivale tako veliku pratnju.⁴⁸⁾

*

* * *

Ako bi se, iz svega što je do sada rečeno, pokušalo izvesti nekakav zaključak, na prvi bi pogled moglo izgledati da je točna

---

⁴⁴⁾ Naputak je objavio Dinić, o.c. 213—4, nr. 77, 12. 5. 1459.

⁴⁵⁾ Mandić, o.c. 416—20.

⁴⁶⁾ Posebnu studiju zaslužuje posljednji srebrničko-visočki biskup Toma, o kojem je sačuvano dosta vijesti u splitskom notarijatu, dok se u Arhivu trogirskog kaptola čuva prijevod i prijepis jednog Tomina pisma, koje je upotrijebio, pogrešno ga međutim razumijevši, još Farlati.

⁴⁷⁾ M. Sunjić, Jedan novi podatak o gostu Radinu i njegovoj sekti, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine* XI/1961

⁴⁸⁾ Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma II, Beograd — Sr. Karlovci 1934, 151—2, nr. 729.

formulacija do koje je, na nešto drugačiji način, svojedobno došao M. Brandt, da se »sve ovo moglo događati samo u atmosferi opće tolerancije prema hereticima i herezama«, to više »što i u samim gradovima hereze mora da nisu bile nikakva rijetkost, nego naprotiv česta pojava, s kojom su se i javno mišljenje i vlasti (i crkvene i svjetovne) već davno pomirile.«⁴⁹⁾ No, prihvatajući nešto drugačije stanovište T. Raukara, da »poznatim izvorima ne možemo potkrijepiti zaključak o stanovitom srašćavanju i uklapanju heretika u gradska društva XIV stoljeća«,⁵⁰⁾ ovaj bi se autor odlučio poći još korak dalje. Naime, iz svega što je ovdje predočeno, proizilazi da se saobraćanje s »hereticima« nastojalo uvijek prikazati kao opravdani otklon od »norme«, prouzročen nekom »višom silom«, koja je, stvarajući u komunalnom svijetu jasno izražen osjećaj ugroženosti, naprosto »prisiljavala« njegove stanovnike da postupe onako kako su postupali.

Ta »norma«, koja se, kako smo vidjeli nigdje nije eksplicirala već više podrazumijevala, bila je onaj princip po kojem su se ravnali postupci prema »hereticima«, sve do onog trenutka dok ne bi bio ugrožen vitalni interes komune. Svaka od epizoda koje smo ovdje razmotrili, pa čak i cijeli kompleks odnosa Dubrovčana prema »crkvi bosanskoj«, bili su otklon od ove općevažeće norme i usamljeni slučajevi, koji se nikako nisu mogli izdignuti do dominantnog pravila. Kako su u takvim trenucima tretirani »heretici« pokazuju postupak Splitsana, koji su izbor Petra Humskog za gradskog kneza okončali u crkvi, da bi tu, shodno komunalnim pravilima, izbor bio konsakriran.

Kako se, međutim, u svakodnevnom životu komune gledalo na »heretike«, i to one bosanske, teško je odgovoriti. Čini se da u razmatranju tog problema treba krenuti od stava iskazanog na sudu hrvatskog hercega Karla Dračkog u Zadru, 1373. da »shodno građanskom i kanonskom pravu« vjernik ne može biti podložen niti slušati naredbe nevjernika, kakvim je u tom konkretnom slučaju smatran jedan bosanski »heretik«.⁵¹⁾ Još bliže definiranju položaja »heretika« vodi nas činjenica da se, najmanje kroz jedno stoljeće, odrednica »heretik/pataren« semantički djelomično poklapa s terminom »serv«.^{51a)} Kako one prve ne možemo lako situirati u druš-

⁴⁹⁾ M. Brandt, Wyclifova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem XIV st., Zagreb 1955, 225.

⁵⁰⁾ Raukar, Komunalna društva XIV st., 191.

⁵¹⁾ Smičiklas, Diplomatički Zbornik XIV/1916, 519—20, 7. 5. 1373. Brandt, o.c. 225, uzima ovaj dokumenat kao dokaz da su se bosanski »heretici« naseљjavali u gradovima, previđajući način na koji su stranke u dokumentu navedene: »inter dominam Velislavam filiam quondam domine Marislave, uxorem Lechovaz de Bosna... et Urse Joannis et Danielem Joannis et Joannem Palmuti de Tragurii«. Već je iz ovoga dovoljno jasno da Velislava i njen muž nisu obitavali u Trogiru, već u Bosni.

^{51a)} Ćirković, Bosanska crkva, 239.

tveni kontekst komune, a oni su se, bar djelomično, izjednačavali sa »servima«, to ćemo na samo dva primjera, međusobno vremenski udaljena preko stotinusedamdeset godina, u kojima se odražava stav prema »servima«, pokušati utvrditi kako se gledalo i na »heretike«. Prvi primjer odnosi se na stanovitog Jakova Ošilo, žitelja Trogira, kojega je 1272. izjava »da je bio sin serve i da je njegov otac bio **iskupljen** sa svim svojim sinovima« toliko uvrijedila da je zbog nje zapodjenuo tuču, dok se u drugom primjeru novi korčulanski knez, 1448, potužio na svog predšasnika na istom položaju, da ga je u svađi počastio »sramnim riječima kakvim se čovjek ne bi usudio da grdi ni **kupljenog roba**«. ⁵²⁾ Da je i oznaka »heretik« nosila u stanovitom smislu pogrdne konotacije i izazivala odbojnost, kako smo to utvrdili za »serve«, uvjerit će nas ono što je zadarski nadbiskup Nikola Matafar, humanista obrazovan u Padovi i autor djela »Obsidio Jadrensis«, napisao za bosanskog bana Stjepana II. Na bana su, inače, Zadrani bili osobito ljuti zbog negativne uloge što ju je odigrao u događajima oko ovog grada 1345, a Nikola ga je počastio epitetom »pristaša heretičke sljedbe«, unatoč tome što je upravo Stjepan II i zvanično doveo franjevce u Bosnu, o čemu zasigurno Nikola, kao zadarski nadbiskup, nije bio neobaviješten. ⁵³⁾ Dakako da ovako uopćena slika predstavlja tek najmanji zajednički imenitelj beskrajno nijansiranog mnoštva osobnih pogleda, od kojih je tek neznatni trag dospio do naših dana. No, i ti neznatni tragovi, sudeći po razlici koja se, u pogledu odnosa prema »hereticima«, očituje, na primjer, u djelima Tome Arcidjakona i splitskog kroničara druge polovice XIV st., A. Cutheis-a, ⁵⁴⁾ pokazuju da su se stanovišta kretala u širokom spektru od »vrucih« protivnika, kakav je Toma, do hladnih posmatrača, kakav je Cutheis.

Kako se, pak, ovako široki spektar stavova o »hereticima« unutar komunalnog svijeta pretakao u praktično djelovanje, pitanje je na koje nije lako odgovoriti. Utvrđena opća predstava pomaže nam da već spominjane odredbe gradskih statuta protumačimo kao branu koja je trebala onemogućiti ne pojedinačne kontakte, već trajniji boravak »heretika« na gradskom području. Da se komunalni svijet doista starao za provođenje tih odredbi posvjedočuje, na primjer, žalba Dubrovčana ugarsko-hrvatskom kralju Sigismundu iz decembra 1403, u kojoj se, između ostalog, navodi kako su ovi do tog trenutka imali velikih troškova oko preobraćanja »s vjere bo-

---

⁵²⁾ Primjer iz Trogira u M. Barada, Trogirski spomenici II, JAZU, Zagreb 1951, 75, nr. 36, a za korčulanskog kneza vidi M. Sunjić, Dalmacija u XV stoljeću, Sarajevo 1967, 116.

⁵³⁾ O podsadi Zadra 1345. detaljno N. Klaić u Prošlost Zadra II, Zadar 1976, 298 i d. O autoru spisa »Obsidio Jadrensis« N. Budak, »Obsidio Jadrensis« kao povijesno i književno djelo naše predrenesanse, *Radovi FF u Zadru* 23/1983—84.

⁵⁴⁾ Vidi ovdje tekst uz bilj. 67.

sanske« na kršćanstvo stanovništva krajeva kupljenih prije samo četiri godine.⁵⁵⁾ Mogući prigovor da se ovaj argument pojavio u žalbi ne bi li ona dobila i na »ideologijskoj« težini, ne može se posve zanemariti, no čini se da određeni postupci dubrovačkih vlasti, ipak, potvrđuju istinitost ovih navoda. To se, prije svega, odnosi na nastojanje Dubrovčana da, unatoč svečano preuzetoj obavezi, zatečeno stanovništvo na Pelješcu prevedu s pravoslavnog na katolički ritus,⁵⁶⁾ a potom i na činjenicu da je 1455. »gostu« Radinu bilo potrebno posebno garantirati da ga nitko neće nasilno tjerati na promjenu vjere.

Kako pokazuje ovaj posljednji primjer, ni usamljeni pojedinac »heretik«, kojega su sve burniji valovi migracionih gibanja XIV i XV st. donosili do gradskih zidina, nije imao mogućnost izbora, ukoliko se želio tu trajnije zadržati. Primivši katoličanstvo, o čemu nije vođena nikakva dokumentacija koja bi dospjela do naših dana, sada već bivši »heretik« bi se uklopio u jednoobrazno komunalno društvo, tako da je njegova »heretička« prošlost dospijevala u izvore samo u vrlo rijetkim i izvanrednim prigodama. Tipičan je u tom ogledu primjer stanovitog Dragiča iz Bosne, koji se oko 1399. nastanio u Splitu, i tu ubrzo sklopio bračni ugovor sa Splićankom Martom, kćerkom nekog Stojka, što će se u jednom trenutku pokazati kao povod da Dragič ukratko izloži svoju životnu priču. Naime, do ušiju Marte i njena oca došle su priče kako Dragič u Bosni već ima dvije žene, pa su oni pred sudom splitskog vikara pokrenuli spor za razvrgavanje obećanog braka. Pristupivši pred sud, Dragič je izjavio da doista u Bosni ima ženu Vladnu »koju je uzeo prema običaju Bosne, (dok mu je) rečena druga žena odvedena od Turaka, i kako je tada bio pataren a sada se uistinu odrekao svih prava i običaja Bosne, jer je rekao da je kršten i želi živjeti shodno običaju kršćana i kao kršćanin.«⁵⁷⁾

Već iz same formulacije da se Dragič »odrekao svih prava i običaja Bosne« jer se krstio, može se otkriti u kakvoj funkciji je stajalo nastojanje da se »heretici« prevedu na katoličanstvo. Riječ je, naime, o tomu da je komuna pod svaku cijenu pokušavala očuvati svoju homogenost, pri čemu je ekskluzivno katoličanstvo predstavljalo jednu od bitnih »ideologijskih« komponenti cjelovita svjetonazora, koji se, uz manje ili više uspjeha, nastojalo usaditi i no-

⁵⁵⁾ Thalloczy—Gelicich, o.c. 153, 19. 12. 1403.

⁵⁶⁾ Usp. J. Šidak, Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom Ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku, *HZ XXXIII—XXXIV/1980—81*.

⁵⁷⁾ Historijski arhiv u Zadru, *Splitski arhiv*, sv. 14/A, fol. 17vo—18, 19. 1. 1400.: Dragič »de Bosna et nunc habitator Spaleti« izjavljuje da je ženu Vladnu »ceperit iuxta consuetudinem Bosne, dicta alia uxore ducta per Turchos, et quod tunc erat patarinus et nunc uero renunciavit omnibus iuribus et consuetudinibus Bosne quin dixit se baticatum esse et velle viue-re secundum usum christianos tamquam christianus«.

vonaseljenim žiteljima. I dok bi se uporište za ovakav postupak moglo označiti kao »pasivno negativan stav« prema bosanskim »hereticima«, pri čemu je temeljni motiv bila želja za održanjem postojećeg sustava vrijednosti u komuni, u stanovitom broju slučajeva moguće je, na više ravni, govoriti i o postojanju »aktivno negativnog stava«.

Takav bi se, naime, stav mogao očitati u podijeljivanju milostinje i oporučnim legatima franjevcima bosanske vikarije, pri čemu niska razina očuvanosti dokumentacije i njena slaba istraženost, te neke posebne okolnosti, nameću veliku dozu opreza u procjenjivanju te pojave. Da se o djelatnosti franjevaca u Bosni po dalmatinskim komunama znalo mnogo više no što bi se po učestalosti njihove pojave u relevantnim izvorima dalo zaključiti, odnosno da se ta djelatnost u domenu vjerskog života doista cijenila, najbolje dokazuje činjenica da su od prvih šest bosanskih vikara bar dvojica bili izabrani ili kandidirani za najviše crkvene položaje, one nadbiskupske, u susjednim orkvenim središtima, Splitu i Dubrovniku. Prvi vikar, Peregrin Saksonac, čak je u dva navrata, 1348. i 1349, biran za splitskog nadbiskupa, ali nije uspio dobiti papinske privilegije za taj izbor,⁵⁸⁾ dok je Bartul Alvernski 1385. bio jedan od trojice kandidata za položaj dubrovačkog nadbiskupa.⁵⁹⁾ Pripadnici bosanske vikarije su, bar u prvom razdoblju svog djelovanja, pokazivali zamjetnu razinu misionarskog žara, pa su, u krajevima gdje nije bilo takve tolerancije kao u Bosni, na misionarskom poslu znali stradati »mučeničkom« smrću.⁶⁰⁾ Od samog početka organiziranja vikarije, među franjevcima se u Bosni našlo i dalmatinskih fratara, pa su žive veze s gradovima, znatan utjecaj što su ga franjevci imali na većinu pripadnika vladajuće kuće Kotromanića, te misionarska reputacija koja ih je pratila, bili glavni elementi na kojima su počivale simpatije što će ih, vremenom, »mala braća« bosanske vikarije polučiti u komunalnim središtima. Sudeći po papinskim dozvolama, tek od sedmog desetljeća XIV st., a vrlo vjerojatno još od ranije, fratri su dosta sredstava namicali prošnjom po dalmatinskim gradovima, čemu je, bez osobitog uspjeha, na kraj pokušao stati Jakov Markijski u četvrtom desetljeću XV st.⁶¹⁾ No, svoju odanost stvari katoličanstva kroz misionarsku djelatnost franjevaca među bosanskim »hereticima« stanovnici gradova nisu izražavali samo udijeljivanjem milostinje, već i oporučnim legatima,

⁵⁸⁾ M. Ančić, Gdje je bio podignut prvi franjevački samostan u srednjovjekovnoj Bosni, *Prilozi IZI* 21/1985.

⁵⁹⁾ M. Dinić, Odluke veća Dubrovačke Republike II, SANU, Beograd 1964, 177, 13. 6. 1385.

⁶⁰⁾ Takav se slučaj desio u Vidinu 1369, a među nastradalim je bio i jedan Trogiranić (D. Mandić, *Franjevačka Bosna*, Rim 1968, 67).

što su ih onda znali dizati i sami vikari.⁶²⁾ Kod toga valja imati na umu da je »dobrom katoliku« prigodom sastavljanja oporuke stajalo na izbor nekoliko vrsti zaklada (bezbroyne mise-zadušnice, hodočašća, milostinja, prosjacima, gubavcima, prosjačkim redovima, i sl.), pa je izbor franjevačkih misionara bosanske vikarije kao destinatar zaklade predstavljao već sam za sebe zauzimanje određenog stava i prema »hereticima«. No, ovdje za suvremenog historičara počinju pravi problemi, budući da su oporuke tako sročene, da je gotovo nemoguće iz njih precizno očitati motive određenih postupaka. Problem postaje tim ozbiljniji ima li se na umu da život onodobnog svećenstva, ili bar jednog njegova dobrog dijela, nije mogao služiti kao primjer za ugled religioznom pojedincu, pri čemu mjerila za procjenu stanja valja, ipak, prilagoditi vremenu o kojem je riječ.⁶³⁾ Stoga se može pretpostaviti da je religiozni pojedinac, namijenivši svoj legat fratrima bosanske vikarije, izricio prije svega sud o gradskom svećenstvu i redovnicima, doduše ne izravno i u tako oštroj formi kako se to znalo dogoditi već u XIV st.⁶⁴⁾ No, i takvo negativno određenje prema svećenstvu i redovnicima u gradu, za koje se ne može tako lako utvrditi u kojoj je mjeri bilo rašireno, impliciralo je, ukoliko bi se usmjeravanjem legata kao najdostojniji odabrali franjevački misionari u Bosni, jasno iskazan »aktivno negativan stav« prema »hereticima«, budući da se u takvu misaonom sklopu podrazumijevala potreba preobraćanja i pokršćavanja svih onih koji »vjeru ne poznaju«, kako će religijsku poziciju bosanskih »heretika« 1433. definirati Dubrovčani.⁶⁵⁾

⁶²⁾ Dozvola Urbana V za prošnju od 13. 12. 1369. u Theiner, *Vetera monumenta historica* II, 92. O nastojanjima Jakova Markijskog sada i P. Živković, *Jakov Markijski i bosanski franjevci, Pokušaj reformiranja bosanskih franjevaca, Istorijski zbornik* 5/1983.

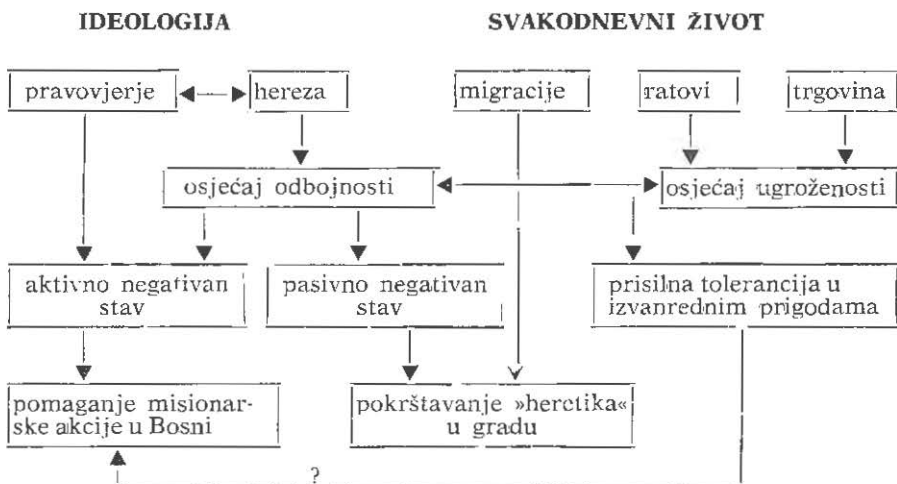
⁶³⁾ Za Dubrovnik usp. Mandić, o. c. 71 bilj. 71. te 77—8. Isti vikar, Bartul Alvernski, podiže 28. 2. 1404. legate u Trogiru (HAZd, *Trogirski arhiv*, kut 66/26, fol. 2). Legate u ovom gradu je 1417. podizao vikar Matija Englez (HAZd, T. A. kut. 66/30, fol. 4, 10. 3. 1417).

⁶⁴⁾ U situaciji kada trogirski kanonik Jakob Veselin po zvaničnim dokumentima ima dvoje djece (HAZd, T. A, kut. 2/42, fol. 6vo—7, l. 9. 1418. i fol. 15—16vo, 27. 10. 1418), i kada se jedna Trogiranka odlučuje da u oporuci svoju prijateljicu, kojoj ostavlja dio stvari označi kao »Druscha, concubina domini presbitri Nicolai Pardosich« (HAZd, T. A, kut. 2/42, fol 31, 29. 6. 1419), jasno je da su standardi svećeničkog života bili u velikom raskoraku s normama, ali i da su takvi standardi ipak prihvaćeni kao normalni u suvremenoj sredini. Sličnu sliku predočava i niz primjera navedenih u M. Sunjić, *O dalmatinskom kleru s kraja srednjeg vijeka, Radovi FF u Sarajevu* VI/1970—71.

⁶⁵⁾ Usp. Sidak, o. c. 282.

⁶⁶⁾ Ta se formulacija nalazi u pismu Ivanu Stojkoviću, jednom od protagonista Bazelskog koncila, objavljenom u Dinčić, *Iz dubrovačkog arhiva* III, 192—3, nr. 31.

Potreba da se dosadašnje izlaganje zaokruži čvršćim zaključkom, čini se da će najlakše biti zadovoljena pokušajem da se izneseni rezultati, u dobroj mjeri pojednostavljeni, prevedu u apstraktni jezik strukturalnog modela, koji bi onda izgledao ovako:

Slika II: model formiranja stava prema bosanskim »hereticima« u komunalnim društvima XIII do XV st.

Izloženi model u osnovnim linijama jasno odražava strukturu »povijesne pojave duga trajanja«, koja je na prethodnim stranicama podrobno analizirana, te se stoga čini uputnim dodati još samo jedno objašnjenje, usmjereno na to da osvijetli dinamiku pojave, kako onu globalnu, tako i dinamiku oscilatornih gibanja u kraćim vremenskim odsječcima. Naime, na tu dinamiku kratkoročnih oscilatornih gibanja upozorava uspostavljanje potencijalne veze između »prisilne tolerancije« i »pomaganja misionarske akcije u Bosni«, za što na trenutačnoj razini istraženosti izvornog materijala nema dovoljno pokazatelja za iole sigurnije zaključivanje. Pa, ipak, za očekivati je da je nametnuta tolerancija, proizašla iz osjećaja ugroženosti od strane »heretika«, na drugoj strani, u određenom broju slučajeva bila kompenzirana porastom agresivnosti, koju se moralo kanalizirati ne više u otvoreno neprijateljstvo, već posredno, u misionarski napor na suzbijanju te iste »hereze«. Prevedeno na jezik praktičnog povijesnog zbivanja, to bi značilo da je uporno nastojanje Dubrovčana na obrani prava franjevac bosanske vikarije, a protiv zahvata Jakova Markijskog,⁶⁶⁾ stajalo, između ostalog, u izravnoj ovisnosti i

⁶⁶⁾ Živković, o.c. 176—7.

o suvremenom odnosu spram bosanskih »heretika«. Ovakve pretpostavke trebat će, ipak, još čekati potpuniju potvrdu u daljnim istraživanjima manifestacija religijskog života društava na istočnojadranskoj obali.

Što se, pak, globalne dinamike tiče, promjene su općeg stajništa spram bosanske »herze«, ukoliko ih je i bilo, tako neznatne u razdoblju od dva i pol stoljeća, da se u izvorima ne može naći ni najmanje naznake koja bi nagovještavala tendenciju transformiranja »prisilne tolerancije« gubljenjem značajki izuzevka i prerasntanjem u »dobrovoljnu toleranciju«, što bi automatski otvorilo prostor za urastanje »herze« u vrijednosni sustav komunalnog svijeta. Upravo ta stabilnost općeg stava istaknuta je u samom naslovu ove rasprave, sa željom da se ukaže na činjenicu da dualistička »herza«, nakon prvih pojava u XII st., nije više nailazila na pozitivan odziv u komunalnim društvima, unatoč tomu, ili možda baš stoga, što se u njihovu bližem ili daljem zaleđu uspjela institucionalizirati u posebnu društvenu organizaciju »crkve bosanske«.

Doduše, u pismu Urbana V nadbiskupima splitskom i dubrovačkom iz 1369. govori se o »rasipanju kužnog sjemena herceze« od strane njihovih pristaša koji dolaze u gradove. Da se o »patarenima« u to doba doista pričalo po Splitu potvrđuje suvremeni kroničar A. Cutheis, koji uz opis pada komete u godini 1366, kada je navodno u Bosni »spaljeno i sažgano« čitavih planina koje su pretvorene u ravnice gdje »sada borave bosanski patareni, koji se nazivaju Manijejci«, dodaje, očigledno reproducirajući riječi samih pristaša sljedbe, »da je bog zapalio i sažgao one planine na njihovu korist, jer da bog voli njihovu vjeru.«⁶⁷⁾ O »propagandi heretičkih« ideja, još u XV st., svjedoče i neka ubačena mjesta u hrvatskom prijevodu kasnosrednjovjekovnog talijanskog svećeničkog priručnika »Dijalozi Grgura pape«. Ako je suditi po onome što je kod prevođenja ubačeno u priručnik, katoličko su svećenstvo zabrinjavale doketistička postavka da Isus »ni imel pravoga tela člov(i)č(a)skoga i da je blažena diva Marija bila anj(e)l«, negiranje sakralnog značaja braka i inzisitiranje na apokaliptičnim vizijama.⁶⁸⁾

Pa, ipak, sve su to tek nagovještaji »heretičke propagande«, dok o bilo kakvom njenu stvarnom uspjehu u izvorima nema čak ni nagovještaja. Razlozi tomu svakako se ne mogu tražiti samo na jednoj strani, ali se ipak čini da je temeljni uzrok neuspjeha relativna nezanimljivost »alternativnog« programa što su ga nudili bosanski dualisti. Komunalni svijet jednostavno nije osjećao potrebu da odavno usvojene i duboko usađene katoličke dogme, koje je u određenim situacijama znao i prilagoditi svojim potrebama, zami-

⁶⁷⁾ Legende i kronike, ČS, Split 1977, 199.

⁶⁸⁾ V. Štefanić, Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije I, JAZU, Zagreb 1969, 192.